

Приймак О. М.

14. Константинова В. М. Публікації «Одеського вісника» як джерело з історії Бердянська останньої чверті XIX ст. / В. М. Константинова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — Вип. XXV. — С. 214 — 218.

15. Краткая историческая справка // Одесский вестник. — № 111 — 112. — 9 июля 2011 [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.odvestnik.com.ua/about/>

16. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 126. — 14. 11. 1854. — С. 4.
17. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 146. — 19. 12. 1853. — С. 1.
18. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 94. — 26. 08. 1854. — С. 2.
19. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 102. — 16. 09. 1854. — С. 1.
20. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 54. — 20. 05. 1854. — С. 1.
21. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 6. — 19. 01. 1854. — С. 1.
22. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 33. — 27. 03. 1854. — С. 1.
23. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 143. — 25. 12. 1854. — С. 1.
24. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 48. — 6. 05. 1854. — С. 1.
25. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 42. — 22. 04. 1854. — С. 2.
26. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 41. — 20. 04. 1854. — С. 1.
27. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 116. — 24. 10. 1854. — С. 1.
28. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 44. — 27. 04. 1854. — С. 1.
29. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 57. — 27. 05. 1854. — С. 1.
30. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 38. — 8. 04. 1854. — С. 1.
31. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 128. — 18. 11. 1854. — С. 1.
32. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 61. — 8. 06. 1854. — С. 2.
33. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 83. — 29. 06. 1854. — С. 1.
34. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 134. — 2. 12. 1854. — С. 1.
35. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 46. — 1. 05. 1854. — С. 1.
36. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 53. — 18. 05. 1854. — С. 1.
37. Внутренние известия // Одесский вестник. — № 130. — 23. 11. 1854. — С. 1.

Петрова К. А.

Благотворительная деятельность населения Южной Украины во время Крымской войны 1853 – 1856 гг. на страницах «Одесского вестника»

На основе публикаций прессы второй половины XIX в. освещена благотворительная помощь жителей южных губерний Российской империи во время Крымской войны 1853 – 1856 гг. Проанализированы публикации «Одесского вестника», что дало возможность выделить формы помощи, а также идентифицировать благотворителей по сословию и национальности.

Petrova K. A.

The charity of the Southern Ukraine's inhabitants during the Crimean War of 1853 – 1856 on the pages of «Odesskiy Vestnik»

On the base of the publications in press of the second half of the 19th century the charity of the inhabitants of the Russian empire's southern provinces during the Crimean War of 1853-1856 are elucidated. The analysis of the «Odesskiy Vestnik» publications enabled to define the forms of the assistance, and also to identify benefactors according to their social estate and nationality.

СОЦІАЛЬНЕ ПОВСЯКДЕННЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РОДИНИ ПЕРІОДУ РИНКОВО-КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Сім'я завжди була первинною самоорганізованою клітиною суспільства. Вона виступала своєрідним мікросвітом, в якому спліталися складні політичні, економічні, психологічні, фізіологічні та інші складові життя. В умовах повсякдення останні невпинно отримували соціального забарвлення. Тому дослідження селянської сім'ї виступає визначальною основою розуміння багатьох процесів, які відбувалися у південноукраїнському селі періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Відтак, мета статті полягає у розкритті головних аспектів соціального повсякдення південноукраїнської селянської родини кінця XIX – початку XX століть. При цьому, останню ми розглядаємо в контексті двох соціальних парадигм – аналіз її як соціального інституту, з одного боку, уможливорює розкриття питання про зміст відносин з безпосереднім та загальним оточенням; внутрішнє життя селянської сім'ї, з іншого, охарактеризоване в межах соціально-групового підходу.

Історіографічний доробок з теми не є чисельним. Дослідження, що входять до його складу умовно можна поділити на три групи. В першу входять монографії та статті етнографічного змісту. Такі автори як В. Наулко, П. Зеленін, В. Борисенко та інші розглядають норми й цінності соціального інституту селянської сім'ї в контексті аналізу звичаїв та традицій українського народу. До другої групи входять роботи спеціального соціологічного напрямку. На їх сторінках С. Теремко, М. Юрій, В. Городяненко розглядають проблеми трансформації сім'ї в руслі загально соціологічної теорії. Близькими за суттю до теми публікації є роботи третьої групи, автори яких характеризують південноукраїнську селянську сім'ю як невід'ємну складову культурно-демографічного або соціально-побутового повсякдення українського селянства. Окремо серед них слід позиціонувати роботи А. Пономарьова та А. Лохматової. Втім аналіз ролі та складових соціального інституту сім'ї в середовищі південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. не стали предметом окремого дослідження.

В соціально-історичному ракурсі поняття «сім'я», в тому числі й селянська, є більш складним, ніж «шлюб». Воно поєднує в собі подвійну природу й може бути визначене і як соціальний інститут, і як мала соціальна група. В межах першого підходу сім'я виступала у вигляді сукупності історично конкретних соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентували відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. В контексті другого, селянську сім'ю доцільно розглядати як засновану на шлюбі або родинних зв'язках малу соціальну групу, члени якої поєднані спільністю побуту, господарства, взаємною моральною відповідальністю та соціальною необхідністю, що обумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення [1, с. 17]. Відтак, вона не протистояла, а була органічною інтегрованою складовою селянської соціальної спільності й забезпечувала стабільність останньої завдяки встановленню «інструментальних» відносин з іншими соціальними підсистемами, структурами, формами організації. При цьому, стабільність сім'ї будь-коли залежала як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного оточення.

В умовах ринково-капіталістичної трансформації селянська сім'я Півдня України, як і в інших регіонах Європейської частини держави, зберігала первинні наочні ознаки традиційності. Це, передусім, відображалось в синонімічності понять «родина», «двір», «сім'я», які в повсякденних селянських практиках та буденній свідомості ототожнювалися з категорією «господарство». Головним критерієм єдності родичів, в цьому контексті, була наявність загального нероздільного майна й одного господаря (голови родини), який керував останнім і взагалі всіма справами в господарстві. Усі члени сімейства жили одним двором, але не в тому розумінні, що вони проживали в одній хаті, а в тому, що вели одне господарство й мали спільну власність [2, с. 89].

Разом з цим, після реформ 1860-х рр. та подальших змін в законодавстві й повсякденні, внутрішня соціальна організація південноукраїнської селянської родини зазнала суттєвих змін. Торкнулися вони як інституціональних так і функціональних сімейних устоїв. Наслідки зовнішніх впливів позначилися на формі, типології сім'ї, на характері відносин, соціальних ролей та ієрархії функцій.

Домінування серед населення Європейської частини держави православного християнського світогляду обумовило непорушність принципу моногамності в сім'ї. Наприкінці XIX — початку XX ст. остання поділялася на декілька типів, співвідношення яких в різних квазістанах було неоднаковим. Серед селянства, в тому числі й південноукраїнського, найбільш часто зустрічалися прості, (малі, індивідуальні, елементарні, нуклеарні,), розділені та складні (патріархальні, батьківські, нерозділені, великі) сім'ї [3, с. 212].

Зазвичай, сутнісною ознакою складної селянської сім'ї було те, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, разом жили та споживали продукти своєї праці. Вона складалася, як правило, з декількох кровно споріднених простих сімей. Кожна з останніх могла бути повною чи неповною і включати інших родичів — двоюрідних і троюрідних сестер і братів, внучатих племінників, а також зятів та невісток [4, с. 396]. Внаслідок цього, в сільській місцевості Півдня України складні сім'ї могли нараховувати до 20 — 25 осіб [5, с. 89]. Але найбільш розповсюдженими серед місцевого селянства були два різновиди складної сім'ї — батьківська та братська. Специфіка першої полягала в тому, що одружені сини і доньки жили разом з батьками. Друга виникла внаслідок смерті у попередній голови родини. Означена риса була пов'язана із спеціалізацією району на товарному виробництві збіжжя, що передбачало наявність у родинному господарстві мінімум трьох чоловіків працездатного віку [6, с. 304].

Втім, вже на кінець XIX ст. інституціональна основа соціального організму великої селянської родини, а саме економічна залежність молодших поколінь від батьків, поступово втрачала в регіоні свою значущість. Цьому сприяли відчутність земельного голоду, подальше розповсюдження відхожих промислів та проникнення в сільське господарство товарно-грошових відносин. Як непорушний моноліт складна патріархальна родина зберігалася на Півдні України лише в поселеннях старовірів, общини яких ще мали достатній запас надільної землі, певні капітали для придбання нових ґрунтів та замкнутий характер життя. В стратифікаційному відношенні схильність до її збереження існувала в верхніх прошарках селянства. Голови родин в них, як в українських, так і російських селах, з раціональних міркувань не допускали до відокремлення синів з часткою батьківського господарства й стримували, таким чином, поширення

низхідної вертикальної мобільності. Але в трьох нижніх соціальних стратах південноукраїнського селянства, де землеробська господарська основа була дуже хиткою, велика патріархальна родина, як постійно існуючий організм, майже не зустрічалася [7, с. 451].

Там де існувала господарська доцільність або звичаєві зобов'язання селяни вдавалися до створення другого типу моногамної сім'ї, що може бути названа розширеною. На Півдні України вона була менш розповсюдженою, ніж проста й дуже часто розглядалася як перехідна або тимчасова форма самоорганізації досліджуваної малої соціальної групи. Розширена сім'я складалася з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів, а саме овдовілих батьків, неодружених братів чи сестер, дядьків, племінників тощо. Цей тип сім'ї існував досить тривалий час за умов визнання головного подружжя єдиними господарями й розпорядниками майна. Соціальний баласт в такій родині виконував, як правило, допоміжні функції та обов'язки й не користувався правом вирішального голосу при прийнятті родинних рішень. Але у більшості випадків розширена сім'я була хитким соціальним організмом й розпадалася на нуклеарні у разі одруження і відокремлення молодших братів [8, с. 138].

Разом з цим, наприкінці XIX — початку XX ст. найбільш розповсюдженим типом селянської сім'ї на Півдні України була нуклеарна, мала або проста. Аналіз її складу дозволив виокремити три різновиди — подружню пару, неповну та повну родини. Два перших зустрічались рідко та, як правило, являли собою прості сім'ї, що знаходилися на першій або останній фазах життєвого циклу. Внаслідок значущості у світогляді сільського населення православної моралі та господарської доцільності ці неповні види нуклеарної родини були тимчасовими та короткостроковими, що відобразилося у їх питомій вазі — 9 % за переписом 1897 р. — серед загальної кількості простих селянських сімей [2, с. 90].

Як і в інших губерніях України, домінуючим різновидом малої була в сільській місцевості регіону повна проста сім'я. До її складу входило два кровноспоріднених покоління — батьки та неодружені діти. На відміну від складеної чи розширеної характерними рисами такої родини були спрощеність структури, варіативність в ієрархії функцій та сімейних статусів, емоційність та інтенсивність стосунків. Хоча нуклеарна сім'я мала місце в усіх соціальних стратах південноукраїнського селянства частка її невпинно зменшувалася за висхідним вертикальним вектором. Така закономірність була пов'язана з феноменом первинного економічного старту молодого подружжя. В нижніх прошарках, внаслідок втрати родини землеробської господарської самодостатності й зростання в бюджеті долі прибутків від відхожих промислів, поступово набирала ваги гостьовий її підвид. У верхніх стратах нуклеарна родина зустрічалася у трьох варіантах, а саме як складова патріархальної, основа розширеної або як самостійна мала група. При цьому, в першому з них гостьова сім'я інколи зустрічалася у невідділених від батьківщини одружених молодших синів. В другому та третьому вона була майже відсутньою, що пов'язувалося з достатньою для ведення повноцінного господарства отриманою спадщиною та прагненням членів до дотримання традиційного землеробського стилю життя [9, с. 56].

В контексті питання типології південноукраїнських селянських родин звертає на себе увагу дискусія вітчизняних істориків, краєзнавців та етнографів щодо співвідношення в сільському соціальному просторі великої, розширеної та простої сім'ї. Слушною, на нашу думку, є позиція тих попередніх дослідників, які доводили

тезу про домінування останньої. Статистичним підтвердженням її виступав показник середнього кількісного складу селянських родин, який, за переписом 1897 р., дорівнював в регіоні 6,1 особи [5, с. 64]. Втім, він був вищим загальноукраїнського середнього статстандарту на 0,9 позиції. Така різниця свідчить про вплив особливостей внутрішньорегіонального розвитку на формування соціальної традиції життєдіяльності селянської сім'ї.

В умовах порівняно вищого ступеню розвитку аграрного капіталізму, більш пізнього заселення і господарського освоєння, збереження стійкої традиції екстенсивного землеробства, поліконфесійності та поліетнічності цілком природним був той факт, що наприкінці XIX — початку XX ст. мала селянська сім'я на Півдні України була супутницею великої. На додаток, при вкоріненні норми багатодітності вони не лише співіснували, а й знаходилися у своєрідному симбіозі, мали потребу одна в одній, конкурували, протидіяли та йшли на поступки.

До реформ 1860 — 80-х рр. економічні, господарські, демографічні переваги великої родини на селі робили в регіоні недоцільним існування малої родини як масового феномену. На кінець XIX ст. вони, як типи моногамної сім'ї не перебували у протистоянні. Більш того, репродуктивна функція малої сім'ї була спрямована на те, щоб перетворити її у велику. Така закономірність відповідала традиціям народжуваності, господарювання й православним догмам. Спрацьовував також суб'єктивний чинник, бо окрема людина, в психологічному та соціальному відношеннях, відчувала себе у великій родині більш захищеною від випадковостей [10, с. 225].

Дуалізм нуклеарної родини, як складової великої, став більш відчутним в умовах ринково-капіталістичної трансформації. Відцентричні тенденції в останній, крім об'єктивних чинників, посилювалися в регіоні суб'єктивними, а саме психологічним та соціальним тяжінням селян-українців до індивідуалізації та самореалізації в малій сім'ї. Складена родина не витримувала в сільській місцевості Півдня України соціальної конкуренції з простою, частка якої на кінець XIX ст. зросла до двох третин від всієї кількості селянських сімей [5, с. 63]. Втім, слід зробити наголос, що означена тенденція в регіоні мала більш відчутний характер, ніж в інших місцевостях у зв'язку з тим, що в ній чітко простежувався двонаціональний підтекст.

Перехід від великої до малої родини в російських селах Південного Степового району був повільнішим, ніж в українських. Така різниця, на нашу думку, безпосередньо пов'язувалася з неоднаковим визначенням патріархальності, як бази су родинних відносин. У росіян, як національної, а у старовірів ще й релігійної, меншості сільської місцевості регіону, вона мала атрактивно-колективістську природу. Внаслідок такого стану речей зв'язки та відносини у російській нуклеарній сім'ї, як складовій великої, були нерозвинутими. Ні вона, ні її члени не позиціонували себе соціально самостійними, що відбивалося у повсякденній діяльності в акцентуації на відчуті боргу перед родичами. Дорослий одружений син залишався в батьківській родині «малим»; положення його дружини було ще гіршим, оскільки вона знаходилася у залежності не лише від чоловіка, а й від свекра та свекрухи. Статус членів нуклеарної родини, таким чином, ототожнювався з соціальною роллю споріднених патріархальними відносинами робітників, що у повсякденному житті вступало у протиріччя з ролями чоловіка, дружини, батька та матері. В такому середовищі формування індивідуальних, особистісних рис гальмувалося та ускладнювалося [10, с. 229].

Патріархальність в селянській українській сім'ї ототожнювалася з раціонально цілепокладеною асоціативністю. Вона виявлялась на побутовому рівні як християнське розуміння послуху усіх членів голові родини, дружини чоловікові, дітей батькам. Тому, як в складених, так і простих сім'ях, попри визнання на усіх рівнях формального верховенства чоловіка, у реаліях побуту простежувалася тенденція до встановлення демократичного, егалітарного стилю взаємин. Господар чи чоловік, наприклад, не могли навіть одноосібно розпоряджатися всім майном, оскільки придане жінки чи невістки було виключно у їх приватному володінні [9, с. 137]. Тобто, на відміну від домінуючого в російських селянських родин патріархального колективізму, патріархальна асоціативність в українському селі на Півдні цілком допускала можливість індивідуалізації та відокремлення від великої нуклеарної сім'ї. Втім, слід зазначити, що стиль взаємин в останній і вирішення питання про старшування зазвичай безпосередньо залежали від того, кому належав будинок, де вона мешкала.

Відтак, наприкінці XIX — початку XX ст. тенденція до поширення серед південноукраїнського селянства нуклеарної сім'ї отримала стійкості. Співвідношення її з розширеною та великою можна визначити пропорцією 61 : 33 : 16. Але, у порівнянні з іншими регіонами України, її частка була дещо меншою, що пов'язувалося з особливостями заселення та господарського освоєння краю, а також специфікою поліструктурності досліджуваної соціальної спільності.

Характеристику південноукраїнської селянської сім'ї кінця XIX — початку XX ст. як соціального інституту логічно здійснити через аналіз її функцій, бо саме в межах останніх реалізувалися обов'язки та завдання членів родини як один до одного, так і до громади чи общини. Перелік функцій селянської сім'ї в регіоні був типовим й нічим не відрізнявся від існуючого в сільських родин інших українських губерній. До нього входили господарська, репродуктивна, виховна, емоційно-чуттєва, а також функція соціалізації. Головний принцип їх виконання полягав у статевовіковому розподілі обов'язків, прав, привілеїв та завдань між членами сім'ї. Разом з цим, слід зазначити, що на Півдні в досліджуваній малій соціальній групі в умовах ринково-капіталістичної трансформації простежувалася не лише зміна в ієрархії функцій.

Для переважної більшості селянських родин Півдня України визначальну роль відігравала господарська функція. Сутність її полягала в забезпеченні матеріальних засад повсякденного існування, організації домашньої праці та споживання родини [1, с. 53].

В сільській місцевості Південного Степового району, внаслідок спеціалізації на товарному вирощуванні збіжжя, в основі господарської функції сім'ї полягав, традиційно, не стільки віковий, скільки статевий принцип розподілу праці. Такий стан речей був пов'язаний з особливостями соціалізації населення в усіх землеробських регіонах, зміст якої пронизувала ідея формування з дитинства якостей господарськості. Тому на зламі XIX — XX ст. роботу у південноукраїнському селі поділяли передусім не на дитячу та дорослу, а на чоловічу та жіночу. Більша частина часу зусиль та уваги, в межах першої, витрачалася на рільництво, догляд за худобою, реманентом і промисли, а найменше — на домашні роботи. Зміст другої був абсолютно протилежним — жінка виконувала хатню роботу, доглядала за дітьми та худобою. Хоча протягом дня остання працювала більше ніж чоловік, її робота була фізично легшою [11, с. 372].

В селянській сім'ї Півдня чоловік, як господар, був організатором виробництва, а жінка — лише його помічницею. Він отримував прибутки від землеробства чи промислів та вкладав їх у господарство, що забезпечувало циклічну стабільність останнього. У розпорядженні жінки знаходилися лише гроші від продажу яєць, курей, масла, сала і полотна, які вона використовувала для задоволення родинно-побутових потреб — на купівлю дитячих речей, хрестиків, стрічок, гасу, мила, солі [9, с. 112]. Втім, слід зазначити, що такий статусно-рольовий розподіл обов'язків був характерний для усіх землеробських районів як України, так і Росії.

Разом з цим, в різних типах сім'ї статевий розподіл праці мав не однаковий ступінь прояву. В складних чи розширених родинах, в яких кількість осіб різної статі була достатньою, розподіл обов'язків характеризувався чіткістю та усталеністю. При цьому, повним організатором землеробської праці в сільській місцевості регіону в українських патріархальних сім'ях вважався дід, а в російських «большак» — найстарший чоловік. Найстарша жінка, відповідно, баба або «большуха», залишалась головним розпорядником продуктів та керівником усіх робіт в межах «жіночого» господарства [3, с. 234]. Але у простих сім'ях межа між жіночими і чоловічими роботами була не такою виразною, в них існувала значна кількість спільно виконуваних різновидів сільськогосподарської та побутової діяльності. Крім того, через брак робочої сили господарі малих родин часто допомагали один одному та об'єднувалися в ході виконання важких робіт. Тобто потреба в наявності як мінімуму трьох пар дорослих чоловічих рук для ведення повноцінного землеробського господарства підштовхувала до застосування супруги та інших традиційних форм соціальної самоорганізації. В цьому контексті, слід підкреслити, що в родинах нижчих соціальних страт досліджувана функція втрачала свою першорівневу значущість — вона трансформувалася в сімейно-бюджетну, оскільки прибуток подружжя формувався не від власного господарства, а від часткового чи повного продажу робочих рук у найм.

Тісно пов'язаною з господарською, була репродуктивна функція, соціальна значущість якої полягала в підтримці біологічної неперервності досліджуваної спільності, задоволенні потреби сім'ї у материнстві та батьківстві, продовженні роду. Соціально-економічний її підтекст визначався природним відтворенням нових поколінь робітників родини, що забезпечувало б спадкоємну циклічність існування останньої. Крім того, слід пам'ятати, що в умовах кінця XIX — початку XX ст. на бездітне селянське подружжя чекала важка і самотня старість. Тому рівень народжуваності в будь-якій селянській родині, в тому числі й на території південноукраїнських губерній, був достатньо високим [4, с. 309].

Серед соціокультурних традицій та норм православ'я батьківство та материнство, як ціннісні орієнтири, займали в селянській свідомості одне з найважливіших місць. Сільське населення, знаходячись під сильним впливом патріархальних звичаїв, розцінювало дітей як великий дар Божий. Успішне батьківство та материнство було соціально престижним й являло собою одну з головних передумов для здобуття подружжям соціально-повноцінного статусу. Установка на народження дітей за своєю спонукальною силою була у південноукраїнському селі рівностатусною з такими інституціональними засадами як одруження та окреме господарювання. Визнаючи основним обов'язком кожного подружжя народження і виховання дітей, народна мораль трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх. Внаслідок такого стану речей жінки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним

[12, с. 82]. За таких умов сексуально-емоційна функція в селянській сім'ї періоду ринково-капіталістичної трансформації являла собою складову репродуктивної, й, на відміну від сучасності, могла бути реалізована, переважним чином, після укладання шлюбу.

При цьому, в питанні репродукції селянської сім'ї в регіоні чітко простежувався землеробський традиціоналізм, що відбивалося у неоднаковому ставленні до народження хлопчиків чи дівчаток. Соціальна вартість перших була вищою з декількох причин. По-перше, в передільній общині, неподільним елементом якої виступала сім'я, правом отримання земельного наділу користувався лише хлопчик. Розмір ділянки, а відповідно рівень заможності, визначався, таким чином, кількістю осіб чоловічої статі в родині. По-друге, в умовах екстенсивного землеробства самодостатність соціального організму сім'ї пов'язувалася з наявністю не менш ніж трьох робітників. Тому мотивація на народження хлопця, як виконавця важких і більш значущих сільськогосподарських робіт в перспективі, була вищою. По-третє, домінуючий у селянській свідомості принцип статевого розподілу праці відводив жінці та дівчині другорядну роль. До того ж, видатки на одруження та придане дочки ставали причиною безповоротної втрати частини родинного майна [13, с. 9].

Разом з цим, орієнтація на багатодітність, при збереженні традиційної, підтриманої церквою, моделі репродукції, з одного боку та обмеженість сільськогосподарських ресурсів з іншого, стали головною причиною кризи селянської родини. В умовах ринково-капіталістичної трансформації й поширення норм соціального інституту приватної власності на землю, бажання до перетворення нуклеарної сім'ї на велику з подальшим обов'язковим її розпадом стало на Півдні України визначальною передумовою зменшення господарської потужності найголовнішої соціальної та економічної одиниці на селі. В масовому відношенні означений процес мав прояв у «розмиванні» страти потенційних середняків й зростанні частки нижчих соціальних прошарків. Включення селян до урбанізаційних процесів в регіоні та переселенського руху не змогло в повній мірі зняти питання наявності соціального надлишку в сільській місцевості. Досвід та інструментарій втручання держави в реалізацію репродуктивної функції селянської сім'ї на зламі XIX — XX ст. був відсутній, а демографічна ситуація, таким чином, майже не контролюваною. Такий стан речей мав місце не лише у сільській місцевості Півдня України, а й в інших густонаселених адміністративно-територіальних одиницях Європейської частини Російської імперії.

На зламі XIX — XX ст. сімейні функції виховання та соціалізації, на відміну від сучасності, не були чітко відокремленими одна від одної. Певна межа між ними простежувалася лише у верхніх прошарках суспільства. Але серед селянства, внаслідок вузькості кола агентів соціалізації, означені функції були єдиним цілим. Умовна відмінність першої полягала у спрямуванні на передачу дітям батьківського досвіду, культурної та моральної спадщини і у сприянні розвитку у них ціннісних орієнтацій в житті. За допомогою другої здійснювалася первинна моральна регламентація поведінки селянських дітей у повсякденні, формувався відчуття відповідальності й зобов'язаності їх перед батьками, середнього покоління перед старшим. Спільним у функції соціалізації та виховання було те, що їх принципи інституціоналізували і підтримували моральні та звичаєві санкції за неналежну поведінку і порушення міжособистісних взаємин між членами селянської сім'ї. При цьому, засоби та інструменти їх реалізації були однаковими. Головне місце

тут займали буденна праця, сповнення молитви, розповіді про сім'ю, рід, село, регіон, минуле свого народу і його героїв, оповідання казок та легенд, співання народних пісень, святкування визначних подій [14, с. 423].

Домінування в селянській сім'ї господарської функції позначалося на специфіці трудового виховання та соціалізації дітей. Основою виконання останніх виступав особистий приклад батьків. При цьому, наприкінці XIX — початку XX ст. в сільській місцевості Півдня України, переважно як і в інших сільськогосподарських регіонах, до 6 — 7 років хлопці і дівчата були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу, а саме — пасли гусей, овець, свиней. На цьому ж етапі онтогенезу їх починали залучати до родинних занять — хлопці допомагали батькові по господарству, а дівчата матері при садибі. Надалі у вихованні та соціалізації впроваджувався принцип статевовікової відмінності. Втім, саме він дозволяв формувати господарські якості особистості у досить ранньому віці, що помічали місцеві земські діячі, етнографи, губернські і столичні ревізори. До того ж, поряд із господарською важливу роль у становленні повсякденного світогляду селянства відігравала релігійна та станова соціалізація в родині [9, с. 116].

Розподіл обов'язків за віковою ознакою виступав у селянській родині одним з принципів виховної та соціалізуючої функцій. Як правило, агентами первинної соціалізації на селі виступали найстарші члени родини. Залучення батьків до виховання, внаслідок їх господарської завантаженості, відбувалося лише на другому етапі. При цьому, логічно було б припустити, що за обставин обмеженості й ситуативності контактів батьків з дітьми у повсякденні чуттєво-емоційний внутрішній зв'язок між ними мав би бути досить слабким. Образ батьків, таким чином, в очах дітей міг би набути негативних ознак. Але, вірогідно, діти суб'єктивно не сприймали поведінку дорослих як ворожу чи негативну. Дисциплінарні заходи батьків до них сприймалися скоріше як необхідний прояв обов'язків, що не виходив за межі утверджених соціокультурних норм виховання [8, с. 162].

Разом з цим, сповнений традиціоналізму зміст виховної та соціалізуючої функцій селянської родини зазнав на зламі XIX — XX ст. впливу раціональних чинників. В патріархальних родинних заможних селян та стійких середняків цей процес на Півдні України ще не був відчутним. Але в нуклеарних сім'ях нижчих страт нестача батьківської та дідівської уваги ставала причиною розриву соціальної пам'яті, випадків девіації, маргіналізації тощо. Особливо відчутним в регіоні ці явища були в тих селах, що розташовувалися поблизу промислових та гірничо-видобувних центрів. При цьому, спроби південноукраїнських земств щодо заміни родинного виховання та соціалізації установчою схемою мали успіх лише у сфері початкової освіти. Впровадження ясел на селі зустрічало не тільки непорозуміння, а й скритий опір [14, с. 284].

Соціальним відображенням виховної та соціалізуючої, у часовій перспективі була в селянській родині кінця XIX — початку XX ст. функція соціального догляду. Сутність її полягала у піклуванні неповнолітніми, непрацездатними та родичами похилого віку, а також наданні їм господарсько-побутової допомоги. Незалежно від типу сім'ї, ця функція в сільській місцевості Півдня України мала абсолютне розповсюдження. [1, с. 95]. З боку державних губернських та повітових установ із сфери призріння в досліджуваний період здійснювалися навіть спроби раціоналізації традиційного змісту функцій соціального догляду. Вони полягали у залученні селянських родин до системи заходів «patronage familial».

Наприкінці XIX — початку XX ст. у селянському родинному житті помітно зросла роль емоційно-чуттєвої функції. Вона формувала емоційно-психологічний мікроклімат, сприяла зняттю напруження у внутрішньо-родинних відносинах, забезпечувала моральну і практичну підтримку в тяжких ситуаціях, а також була чуттєвою основою при організації повсякденного і святкового відпочинку, розваг, урочистостей [4, с. 178]. Крім того, вона мала ще й конкретне практичне значення, бо часто сприяла вирішенню питань господарської взаємодопомоги. Слід також додати, що у родинних нижчих соціальних страт південноукраїнського селянства емоційно-чуттєва функція перетворилася в один з головних стовпів збереження сім'ї. Особливо значущою вона була в сім'ях гостьового типу.

Таким чином, наприкінці XIX — початку XX ст. в середовищі південноукраїнського селянства співіснували три типи сім'ї — патріархальна, нуклеарна та гостьова. Домінування серед них другого різновиду визначилося особливостями заселення регіону, а також специфікою етносоціальної, соціально-релігійної та соціально-станової структур досліджуваної спільності. Вплив ринково-капіталістичної трансформації обумовив також залежність соціального повсякдення селянських сімей від рівня матеріального добробуту та статусу в стратифікаційній ієрархії. Внаслідок такого поєднання патримоніальних та цілераціональних важелів в родинних місцевих селянства простежувалися тенденції як щодо підтримки традиційного розподілу обов'язків членів за статевовіковою ознакою, так і зміни в структурі головних функцій. Хоча господарська та репродуктивна серед останніх й продовжували відігравати визначальну роль, повноцінна їх реалізація була можливою лише в самодостатніх, у землеробському відношенні, сім'ях. Разом з цим, масове відходництво та схильність до територіальної мобільності сприяли зростанню значущості ціннісно-емоційної функції.

Публікація розкриває один з аспектів соціальної історії південноукраїнського селянства доби ринково-капіталістичної трансформації і є невід'ємною складовою дисертаційного дослідження. Подальші перспективи пошуку можуть бути пов'язані з розкриттям питань інтенсифікації селянського повсякдення, еволюції інституціональних основ поведінки сільського населення, що мали місце на зламі XIX — XX століть та відбувалися під впливом аграрної політики. Матеріали статті можуть бути використані під час викладання спецкурсів з аграрної історії України, соціальної історії селянства, історичного краєзнавства тощо.

Бібліографія

1. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 304 с.
2. Лохматова А. І. Селянська сім'я пореформеної України: побутово-демографічні аспекти (друга половина XIX — початок XX ст.) / А. І. Лохматова // Грانی. — № 7 (24). — 2003. — С. 89 — 92.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) / Б. Н. Миронов. — СПб., 2003. — Т.1. — 3-е изд., доп. — 547 с.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 522 с.
5. Савицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880 — 1913 гг. Поуездные итоги / З. М. и Н. А. Савицкие. — М., 1926. — 283 с.

6. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — XXXII + 392 с.
7. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2005. — Ч. I. — Т. 5. — Кн. 1. — 427 с.
8. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине / А. П. Пономарев. — К. : Наукова думка, 1989. — 207 с.
9. Наулко В. І. Культура та побут населення України / В. І. Наулко. — К. : Либідь, 1993. — 284 с.
10. Сухова О. А. Десять мифов крестьянского сознания. Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX — начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О. А. Сухова. — М. : РОССПЭН, 2008. — 679 с.
11. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2006. — Ч. II. — Т. 9. — 632 с.
12. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні: (Історико-етнографічне дослідження) / В. К. Борисенко. — К. : Вища школа, 1988. — 188 с.
13. Столыпін Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпін. — М. : Тип-я А. Гатцука, 1874. — 18 с.
14. Джерела з історії Південної України // Мемуари та щоденники. — Запоріжжя : РА Тандем — У, 2005. — Ч. I. — Т. 5. — Кн. 2. — 516 с.

Приймак О. Н.

Социальная повседневность южноукраинской крестьянской семьи периода рыночно-капиталистической трансформации

В публикации раскрыты вопросы эволюции форм крестьянской семьи Южного Степного района в конце XIX — начале XX вв. Проанализированы факторы влияющие на изменения статусов и ролей в этой малой социальной группе. Особое внимание уделено эволюции в иерархии функций крестьянской семьи, которая происходила под влиянием капитализации и целерационализации сельской жизни.

Priymak O. N.

The Social daily occurrence of southukrainian peasant family of period of market-capitalist transformation

In a publication open questions of evolution of forms peasant family of the South Steppe district in the end XIX — beginning of XX ages. It includes analysis same factors of changes in statuses and roles in this small social group. The special attention is spared to the evolution in the hierarchy of functions of peasant family which took place under influence of capitalization of rural life.

Кравец Ю. П.

**МАХНОВСКИЙ КОМАНДИР ПАНТЕЛЕЙМОН
КАРЕТНИКОВ И ЕГО СУДЬБА**

Несмотря на наличие обширной литературы, посвященной истории крестьянского повстанческого движения на Украине под руководством Н. Махно, биографии его участников до сих пор не привлекли должного внимания исследователей. За последние двадцать лет увидели свет всего лишь несколько статей, специально посвященных отдельным махновцам [1; 2; 3; 4], а также ряд книг, в которых предпринимались попытки более-менее подробно рассказать не только о ближайшем окружении Н. Махно, но и о некоторых других участниках махновского движения [5; 6; 7; 8; 9]. К сожалению, большинство из указанных работ отличает повторение уже известных фактов, а также ориентация авторов на определенный круг лиц.

Достаточно известными фигурами среди махновцев были братья Каретниковы (Каретники), которых Н. Махно называл в числе организаторов и главных руководителей махновского повстанческого движения [10, с. 48]. О жизни и деятельности старшего из братьев — Семена Никитовича Каретникова (1893 — 1920 гг.), который являлся личным другом и ближайшим помощником Махно, известно достаточно много. Сведения о нем, хотя и не всегда точные, приводятся в книге П. Аршинова [11, с. 221], брошюре «Гонения на анархизм в Советской России» [12, с. 30] и основанном на воспоминаниях В. Белаша «историческом повествовании» «Дороги Нестора Махно» [13, с. 581]. В то же время, о его младшем брате Пантелеймоне Никитовиче Каретникове практически неизвестно ничего. Сообщаемая о нем, в литературе информация крайне скудна и ограничивается, как правило, малозначительными цитатами из показаний арестованного в декабре 1937 г. В. Белаша, упоминаниями о привлечении П. Каретникова в качестве свидетеля по уголовному делу Л. Зиньковского в 1938 г., что не соответствует действительности. А также вымышленными рассказами о поисках украинскими чекистами казны атамана Григорьева по показаниям Каретникова, который якобы прибыл из-за границы в середине 1920-х гг. [6, сс. 100 — 101; 8, сс. 153 — 154; 14, с. 387]. При этом судьба П. Каретникова после 1921 г. для большинства авторов вообще остается полной загадкой. Отсутствуют сведения о нем и в недавно вышедшем справочнике «Деятели и события крестьянского повстанческого движения в Украине (1917-й — начало 1920-х годов)» [15].

Между тем Пантелеймон Каретников сыграл достаточно заметную роль в истории махновского движения. Газета «Красное Запорожье» в декабре 1926 г. писала о нем: «Ближайший сотрудник оперативного центра махновских сил, почти непрерывно находившийся вблизи самого батьки Махно, он являлся фактически одним из главных «полководцев» ядра махновских отрядов. ... Пантелеймон Каретников занимал в махновских бандах самые ответственные посты — от батальонного командира до командира пулеметного полка. Одно время он был старшим команды при оперативном полевом штабе батьки Махно» [16].

В предлагаемой статье, на основе архивных документов, периодической печати, воспоминаний современников и опубликованных материалов раскрывается биография Пантелеймона Каретникова.